

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет української й іноземної філології та журналістики
Кафедра слов'янської філології та світової літератури
імені проф. О. Мішукова

«Концепт сонце в російській мовній картині світу»

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: студентка 212-М групи
Спеціальності 035 Філологія
Освітньо-професійної програми
«Філологія (слов'янської мови та
літератури (переклад включно))»

Нікішенко Вікторія Миколаївна

Керівник докторка філологічних наук,
професорка Тропіна Ніна Павлівна

Рецензент кандидатка філологічних наук,
доцентка Ткаченко Людмила Леонідівна

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Концепт як фундаментальна категорія когнітивної лінгвістики.....	7
1.1.Основні підходи до тлумачення поняття концепту в сучасній лінгвістиці.....	7
1.2.Концепт як важлива складова частина мовної картини світу.....	12
1.3.Структурна і типологічна класифікація концептів.....	17
РОЗДІЛ 2. Специфіка концепту Сонце в слов'янській культурі.....	24
2.1.Концепт Сонце в мовній свідомості та міфології слов'ян.....	24
2.2.Концепт Сонце в народній творчості.....	26
2.3. Образ Сонця в художніх текстах.....	31
РОЗДІЛ 3.Аналіз концепту Сонце в російській мові.....	37
3.1. Репрезентація концепту Сонце в лексичній системі російської мови.....	37
3.2.Особливості сучасного сприйняття носіями мови концепту Сонце (на основі лінгвістичного експерименту).....	42
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50
ДОДАТОК А.....	54

ВСТУП

У сучасній лінгвістиці встановилася антропоцентрична парадигма, згідно з якої фокус уваги переноситься з мови як об'єкта на мову у взаємозв'язку з її суб'єктом - людиною. З позицій антропоцентричної парадигми мова – це результат діяльності народу, творчих особистостей та інститутів, які виробляють норми і правила функціонування мови.

Дослідник прагне визначити і описати не тільки структуру мови і її функціонування, але зрозуміти, як вона організовується в свідомості людини, що саме обумовлює таке її уявлення у мові. Можна сказати, що зараз багатьох лінгвістів цікавить, як саме відбивається свідомість і її категорії в мові.

Концепт є одним з основних семантичних понять когнітивної лінгвістики, що виникла в сфері когнітології. Поняття концепту поки що не має однозначного трактування, оскільки сам термін для лінгвістики відносно новий.

Останнім часом помітно зростає інтерес лінгвістів до психолінгвістичної проблематики. Психолінгвістика як галузь мовознавства сформувалася до середини ХХ століття як наука, близька за предметом дослідження до лінгвістики, а за методами - до психології. Для психології значення слова - це єдність слова і думки. Вчені першої половини ХХ століття звернули увагу на те, що з ходом історичного розвитку мови змінюється смислова структура значення слова, його психологічна природа, змінюється не тільки предметний зміст слова, але і сам характер відображення і узагальнення дійсності в ньому.

Деякі аспекти концепту Сонце були досліджені і описані раніше в наукових дисертаціях : концепт «сонце» в українському лінгвокультурному просторі (І. Саєвич) , лексичний фонд слова СОНЦЕ і його синтагматика [Капралова 1997], основні напрямки семантичного

розвитку поетичного слова-образу СОНЦЕ в цілому [Кондрашова, Шельдешова 1997].

Вивченню концептів присвячено безліч робіт: Альонова 2003, Артемова 2000, Арутюнова 1991, Булатникова 2006, Булигіна, Шмельов 1991, Вежбіцька 2001, Воркачов 1995, Вражнова 2004, Дзюба 2001, Єрмакова.

Актуальність роботи визначається необхідністю різнобічного лінгвокультурного опису однієї з центральних одиниць російської концептосфери - концепту СОНЦЕ.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну програму виконано в межах науково-дослідної теми кафедри слов'янської філології та світової літератури імені проф. О.Мішукова Херсонського державного університету «Актуальні проблеми славістики та методики викладання слов'янських мов» (реєстраційний номер 0117U005616).

Мета дослідження – виявити і описати концептуальні ознаки, які формують структуру концепту СОНЦЕ в російській мовній картині світу.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення низки конкретних **завдань**:

1. Описати теоретичні погляди і різне розуміння терміну «концепт» в російській лінгвістиці.
2. Виявити сутність понять «концепт», «мовна картина світу».
3. На матеріалі словникових статей виділити ознаки концепту СОНЦЕ, його складові, понятійний зміст.
4. Виділити концептуальні ознаки, присутні в російській народній свідомості і репрезентувати їх в слов'янських міфах й в російських фольклорних текстах різних жанрів.

4. Під час асоціативного експерименту виявити набір концептуальних ознак, релевантних для сучасного носія наївної свідомості і складових асоціативно-фонового змісту концепту СОНЦЕ.

5. Виявити представлені в авторських художніх текстах ХІХ-ХХІ ст. концептуальні ознаки розвитку змісту концепту СОНЦЕ в сучасній мовній свідомості.

Об'єктом аналізу нашої роботи є зміст концепту СОНЦЕ в російській мові.

Предмет дослідження - концепт Сонце як елемент російської мовної картини світу.

В роботі використано такі **методи**: описовий, класифікаційний, порівняльного і контекстного аналізу, аналіз словникових дефініцій, а також психолінгвістичні методиками і прийоми лінгвокультурної інтерпретації.

Наукова новизна одержаних результатів. Незважаючи на достатню вивченість концепту і різних його аспектів, залишається ще чимало лакун у вивченні місця концепту Сонце російській концептосфері. Раніше дослідники не ставили перед собою завдання комплексного опису концепту СОНЦЕ. У цілісному, повному і різнобічному лінгвокультурному аналізі цього концепту полягає наукова новизна нашого дослідження. Ми досліджували функціонування концепту сонце в свідомості сучасних молодих носіїв мови. Інформантами для виявлення психолінгвістичного значення слова була обрана молодь у віці від 17 до 30 років.

Джерелом фактичного матеріалу для дослідження служать словникові дефініції концепту СОНЦЕ, що містяться в етимологічних, енциклопедичних, тлумачних та інших словниках російської мови; фольклорні тексти різних жанрів; художні тексти, асоціативні реакції носіїв російської мови, отримані експериментальним шляхом.

Практичне значення дослідження полягає в можливому використанні роботи при підготовці та проведенні спецкурсів з когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології та концептології, а також в навчальних курсах з лексикології російської мови, психолінгвістики.

Апробація результатів дослідження відбулась на засіданнях кафедри слов'янської філології та світової літератури імені проф. О.Мішукова Херсонського державного університету. Результати роботи відображено у науковій статті «Концепт сонце в російській мовній картині світу», яку надруковано у збірнику наукових праць здобувачів ХДУ «Магістерські студії» [Магістерські студії. Альманах. Вип. 20. 2020. – Херсон. ХДУ, 2020 – С. 148-151].

Структура кваліфікаційної роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА КАТЕГОРІЯ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

1.1 Основні підходи до тлумачення поняття концепту в сучасній лінгвістиці

Концепт є одним з основних семантичних понять когнітивної лінгвістики, яка виникла у сфері когнітології. Когнітивна лінгвістика виникла на базі когнітивної науки спочатку як суто прикладна дисципліна, пов'язана з комп'ютерним моделюванням процесів людського мислення. Лінгвістика вивчає найрізноманітніші способи взаємодії когнітивних і мовних структур; моделює структури знання, що лежать в основі значень конкретних мовних одиниць, категорій їх реалізацій; визначає роль цих знань в системі уявлень про людину [21, с.6].

У когнітивній лінгвістиці вивчення природи концепту займає важливе місце. Будь-яка спроба осягнути його зміст призводить до усвідомлення факту існування цілого ряду суміжних понять і термінів. Перш за все, це концепт, поняття і значення.

Проблема їх розрізнення - одна з найбільш складних і дискусійних в сучасному теоретичному мовознавстві. Це пояснюється тим, що аналізуючи концепт ми маємо справу з сутностями плану змісту, не даними досліднику в безпосередньому сприйнятті, судити ж про їх властивості та природу ми можемо лише на основі непрямих ознак. У вирішенні цієї проблеми скільки дослідників - майже стільки ж і точок зору [27].

Отже, головна відмінність між концептом і поняттям полягає в тому, що концепт є результатом буденного пізнання (тобто когніції), а поняття - результатом теоретичних побудов [5].

Термін концепт в лінгвістиці і старий і новий одночасно. Ще в 1928 році відомий російський лінгвіст С.А. Аскольдов-Алексєєв опублікував статтю «Концепт і слово», але до середини ХХ століття поняття «концепт» не сприймалося як термін в науковій літературі. Лише у 80-ті роки у зв'язку з перекладами англomовних авторів на російську мову знову науковці знову звернули увагу на цей термін.

У сучасній лінгвістиці концепт досі не отримав однозначного визначення, оскільки термін відносно новий для мовознавства. У цьому переконують роботи відомих вітчизняних лінгвістів Д.С. Лихачова, Р.М. Фрумкіної, Ю.С. Степанова, О.С. Кубрякової, М.М. Болдирєва, В.І. Карасика, З.Д. Попової, І.А. Стерніна, А.П. Бабушкіна, С.Г. Воркачева, Л.О. Чернейко та ін.

Наведемо кілька найбільш поширених визначень поняття «концепт»:

1. «концепт - це змістовна сторона словесного знака, за якою стоїть поняття, що належить розумової, духовної або життєвоважливою матеріальній сфері існування людини» [47, с. 27].

2. «концепт - це певне уявлення про фрагмент світу або частини такого фрагмента, що має складну структуру, виражену різними групами ознак, що реалізуються різноманітними мовними способами і засобами» [31, с. 10].

3. «концепти представляють собою ті ідеальні, абстраговані одиниці, смислами яких людина оперує в процесі мислення. Вони відображають зміст отриманих знань, досвіду, результатів всієї діяльності людини і результати пізнання ним навколишнього світу у вигляді певних одиниць, «квантів» знання. Людина мислить концептами» [5, с.4, с. 23-24].

4. концепт визначається як "згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини. І з іншого боку, концепт - це те, за допомогою чого людина сама входить в культуру, а в деяких випадках і впливає на неї "[42, с. 40].

Зараз в лінгвістичній науці існує три основні підходи до розуміння концепту, що базуються на загальному положенні: концепт - це те, що називає зміст поняття, синонім значення слова. Ми виділили такі підходи до вивчення концептів – психолінгвістичний, лінгвокультурний, лінгвокогнітивний.

Перший підхід, представником якого є Ю.С. Степанов, при розгляді концепту більшу увагу приділяє культурному аспекту, коли вся культура розуміється як сукупність концептів і відносин між ними. Отже, концепт - це основний осередок культури в ментальному світі людини. Він являє концепти як частина європейської культури «в момент їх відгалуження від європейського культурного фонду і фону». Вони займають центральне положення в свідомості колективу, а тому їх дослідження є надзвичайно актуальним [41].

В.Н. Телія також вважає, що «концепт - це те, що ми знаємо про об'єкт у всій його екстенсії» [44,с.8]. У такому значенні терміна «концепт» роль мови другорядна, він є лише допоміжним засобом - формою згустку культури, концепту.

Представники другого, культурологічного підходу (А. Вежбіцька, Н.Д. Арутюнова, В.І. Карасик, Д.С. Лихачов, Ю.С. Степанов, Л.О. Чейненко, С.Х. Ляпін, В.І. Шаховський) розглядають концепт як ментальне утворення, відзначене в тій чи іншій мірі етносемантичною специфікою. [14, с. 6-7].

До третього підходу відносять є Д.С. Лихачова, О.С. Кубрякову та інших, які вважають, що концепт виникає не із значення слова, а є результатом зіткнення значення слова з особистим і народним досвідом людини, тобто концепт є з'єднуючою ланкою між словами і дійсністю.

Отже, в лінгвістичному розумінні концепту виявлено три основні підходи. По-перше, в найширшому сенсі в число концептів включаються лексеми, значення яких складають зміст національної мовної свідомості і формують «наївну картину світу» носіїв мови. Д.С. Лихачов вважає, що сукупність таких концептів і утворює концептосферу мови [25, с.280-287], в якій концентрується культура нації.

О.С. Кубрякова називає концептом «оперативну змістовну одиницю пам'яті ментального лексикону, концептуальної системи мозку (*lingva mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці» [24, с.90]. Лінгвіст вважає виправданим використання в когнітивній лінгвістиці понять фону і фігури, які застосовуються в психології при описі сенсорно-перцептивних процесів. Протиставлення фону і фігури пов'язано з усвідомленням людиною себе як частини цілого, себе (фігури) на якомусь тлі (середовища). Це означає, що в основі концепту і його категорій лежить наочний, тілесний досвід людини і що тільки через використання цього досвіду людина виходить в більш абстрактні сфери і будує свої уявлення безпосередньо [24].

У нашому дослідженні ми будемо поєднувати два підходи до розуміння концепту – лінгвокогнітивний та лінгвокультурний. Слідом за М.М. Болдиревим і М.В. Піменовою ми будемо розуміти концепт як психоментальне утворення, яке відображає об'єктивний світ, знання та досвід людини, є своєрідним фокусом знань про світ (лінгвокогнітивний підхід).

Представники когнітивного підходу визначають концепт як напрямок від індивідуальної свідомості до культури і відносять його до явищ ментального характеру.

Зокрема, З.Д. Попова і І.А. Стернин вважають, що когнітивний концепт формується в свідомості людини з:

а) його безпосереднього чуттєвого досвіду - сприйняття світу органами чуттів;

- б) предметної діяльності;
- в) розумових операцій з уже існуючими в його свідомості концептами;
- г) з мовного спілкування (концепт може бути повідомлений, роз'яснений людині у мовній формі);
- д) шляхом свідомого пізнання мовних одиниць [34, с. 40].

Концепт вважають одиницею розумових або психічних ресурсів свідомості людини і тієї інформаційної структури, яка відображає його знання і досвід.

Лінгвокультурний концепт відрізняється від інших ментальних одиниць, використовуваних в різних галузях науки, акцентуацією ціннісного елемента. «Центром концепту завжди є цінність, оскільки концепт служить дослідженню культури, а в основі культури лежить саме ціннісний принцип» [19, с.14].

Тому концепт слід розглядати з точки зору його місця в системі цінностей етносу, функціональна значущість асоціацій, що викликаються ним, а також в етимологічних аспектах.

Різні підходи до тлумачення терміну «концепт» показують його двосторонню природу: як значення мовного знаку (лінгвістичний і культурний підходи) і як змістовної сторони знаку, представленої в ментальності (когнітивний напрям). Подібне розділення тлумачень поняття «концепт» умовне, всі згадані інтерпретації і тлумачення зв'язані між собою. «Когнітивний і культурний підходи до осмислення концепту є взаємопов'язаними: концепт як ментальне утворення в свідомості людини є виходом на концептосферу (центральне теоретичне поняття) соціуму, тобто зрештою на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксація колективного досвіду, який стає надбанням кожної людини» [1, с.83-87].

Отже, вище були представлені різні підходи до розуміння явища

«концепту», воно було розглянуто як багатовимірне ментальне утворення. Наше дослідження поєднує в собі риси лінгвокогнітивний та лінгвокультурний підходи, оскільки таке поєднання, на наш погляд, дає найбільш достовірні результати.

Проаналізувавши різні підходи дослідження концепту як лінгвокогнітивної категорії, ми зробили такий висновок: концепт – це складне багатомірне ментальне утворення у свідомості індивідуума, своєрідна культурна одиниця, зафіксована у мові, за допомогою якого можна зрозуміти і вивчити свідомість колективу.

1.2. Концепт як важлива складова частина мовної картини світу

Поняття «картина світу» прийшло в когнітивну лінгвістику з філософії та фізики і стало основним для дослідження співвідношень між людиною і світом, мовою і мисленням. У сучасних гуманітарних науках картина (модель) світу розуміється як систематизоване цілісне вчення про світ, що відображає інтелектуально-культурний рівень розвитку суспільства на певному щаблі [3, с. 3].

В.А. Маслова вважає, що «в результаті взаємодії людини зі світом складаються її уявлення про нього, формується певна модель, яку в філософсько-лінгвістичній літературі називають картиною світу. Це одне з фундаментальних понять, що описують людське буття. Оскільки мова служить основним способом формування і існування знань людини про світ, то саме вона - найважливіший об'єкт дослідження когнітивної лінгвістики» [27].

В останні десятиліття проблема відображення в свідомості людини цілісної картини світу, що фіксується мовою, стала однією з найважливіших проблем когнітивної лінгвістики. Картина світу «запам'ятовує в собі певний образ світу, який ніколи не є дзеркальним

відображенням світу» [37, с. 60]; вона є певним баченням і конструюванням світу відповідно до логіки світорозуміння.

Аналіз картини світу дає нам змогу зрозуміти, чим відрізняються різні національні культури, як вони впливають одна на одну на рівні світової культури. Е. Сепіром і Б. Уорфом була висунута гіпотеза, що люди бачать світ крізь призму своєї рідної мови. Вони припустили також, що мови різняться своїми «мовними картинами світу». З цих міркувань випливало, що люди, які говорять на різних мовах, мають різні типи мислення, і все це не просто пов'язане з мовою, а обумовлено нею [38, с. 127-139].

У нашій роботі, говорячи про російську мовну картину світу, ми маємо на увазі «сукупність уявлень про світ, укладених в значеннях різних слів і виразів цієї мови, яка складається в єдину систему поглядів, або приписів» [17].

Б.А. Серебренников, критикуючи цю гіпотезу Сепіра - Уорфа, стверджував, що «мова не володіє самодостатньою силою при утворенні мовної картини світу. Не можна говорити, що різні мови вибудовують різні мовні картини світу в свідомості своїх носіїв, вони надають лише специфічного «забарвлення», обумовлену значимістю предметів, явищ, процесів, що визначається специфікою діяльності, способу життя і національною культурою народу» [37, с.43].

Відмінною рисою мовної картини світу є її антропоцентричність: людина є суб'єктом мовної картини світу, в якій систематизуються і знаходять вербальне закріплення інтерпретовані їм явища дійсності. У понятійному і лінгвістичному плані мовна картина світу є універсальною, план змісту якої складають загальнолюдські понятійні категорії простору, часу, якості, кількості, дії, причини та ін. Саме ці категорії становлять ядро мовної картини світу. Разом з тим в мовній картині світу кожного окремого народу існує ряд національно-специфічних властивостей, оскільки суб'єктом її є представник

конкретної етнокультурної спільності з характерним світоглядом, обумовленим духовним і матеріальним способом життя народу. [11, с. 46—47].

В рамках антропоцентричного підходу, який розглядає науковий об'єкт з точки зору його значення в житті людини, розвивається когнітивна лінгвістика. Цей науковий напрям вивчає процес отримання та обробки інформації за допомогою мови. Центральне місце в дослідженнях з когнітивної лінгвістики зайняла категорія знання, що визначило зростання інтересу до того, як реальний світ відображається у свідомості людини, і яку функцію в цьому процесі виконує мова.

Важливим терміном когнітивної лінгвістики вважають «мовну картину світу», а також її відмінності з «концептуальною картиною світу» та «науковою картиною світу».

Найбільш поширена теза, що концептуальна картина світу ширше, ніж мовна картина світу, і в мовній картині світу відбиваються лише найбільш значущі компоненти концептуальної картини світу. Незважаючи на таке співвідношення, мова залишається єдиним способом пізнати концептуальну картину світу. Концепт є основною одиницею мовної картини світу [27].

Загальноприйняте тлумачення терміну «наукова картина світу» запропонував В. С. Швирьов. Термін «наукова картина світу» тлумачився ним як: «система наиболее общих представлений о мире, вырабатываемых в науке и выражаемых с помощью фундаментальных понятий и принципов этой науки, из которых дедуктивно выводятся основные положения данной науки» [48, с.14].

У дослідженнях, присвячених мовній картині світу, важливим є розмежування наукової системи понять, яка втілена в різних науках і в своїй цілісності утворює наукову картину світу, і «наївною» системи, яку людина використовує в буденній мові незалежно від своїх наукових знань. Кажучи про відмінності між науковою і наївною картинами світу,

О. А. Корнілов відзначає, що наукова картина світу: «зафіксована в термінологіях частних наук, изучающих мир или отдельные его составляющие под разными углами» [22, с. 11].

Наївна картина світу закріплена в лексичних одиницях мови. Трансформація наукової картини світу не викликає корінних змін в наївній картині світу, оскільки вона не прагне до ідентичності з науковою, а відображає лише істотні для цього етносу реалії. «НКМ (научная картина мира) и ЯКМ (языковая картина мира) существуют параллельно, влияя друг на друга, но сохраняя свое принципиальное отличие, – они суть конструкторы разных видов сознания разных социумов на разных исторических этапах, имеющие разные функции» [22, с. 19].

Гумбольдт стверджував, що «кожна мова описує навколо народу, якому він належить, коло» [13]. І вийти з цього кола можна вийти тільки в тому випадку, якщо вступаєш в інше. У різних мовах знаки - це не різні позначення одного і того ж предмета, а різні бачення його. Найбільш яскраві приклади пов'язані зі словами, що позначають кольори, в різних мовах. Так, у деяких африканських племен є тільки два слова для назви кольорів: одне для «теплих» (сюди входять червоний, помаранчевий, жовтий) і одне - для «холодних» (блакитний, фіолетовий, зелений).

Мовна картина світу, будучи змістовною основою знання в менталітеті, являє собою різновид організованої концептуальної системи. Кожна система обов'язково має структуру, тобто сукупністю стійких і закономірних зв'язків між елементами системи. Такі елементи отримали узагальнююча назва розумові репрезентації. Вони не мають чіткої оформленості, як елементи мовної системи - морфеми, слова, речення. Одиниці мовної картини світу: смисли, ідеї, схеми, уявні конструктори - не даються нам безпосередньо в досвіді, їх можна тільки

спробувати реконструювати за зовнішніми проявами з певним ступенем приблизності.

Картина світу складається з концептів різного рівня складності і абстракції, сформованих різними способами. Для позначення окремих частин концептів картини світу в когнітивній лінгвістиці використовуються поняття концептуальна область / концептуальна сфера, або концептосфера. Мовна картина світу дозволяє лише частково оцінювати когнітивну картину світу. Більшість лінгвістів дотримуються думки, що вона відображає лише частину концептуальної картини світу, дозволяє судити про концептосферу тільки фрагментарно, хоча і є найбільш зручним та ефективним способом доступу до концептуальної картини світу з усіх відомих.

Отже, картина світу тісно пов'язана з концептуальною системою, а також з мовою. При вивченні картини світу виділяються наукова і наївна картина світу, що відображають наукове і буденне знання відповідно. Більшість учених дотримуються думки, що мовна картина світу є наивною, такою, що відображає уявлення людини про світ.

Формування картини світу, відображається в свідомості людини, - це вторинне існування світу, закріплене і реалізоване в особливій матеріальній формі, мовою. Одна і та мова, один і той же суспільно-історичний досвід формує у членів певного суспільства подібні мовні картини світу, що дозволяє говорити про узагальнену національну картину світу. Різні мови надають картинам світу лише специфіку, деякий національний колорит, що пояснюється відмінностями в культурі і традиціях народів.

1.3. Структурна і типологічна класифікація концептів

Концепт має складну структуру. З одного боку, до неї відноситься все, що належить до будови поняття; з іншого боку, в структуру концепту входить те, що робить його фактом культури: вихідна форма (етимологія), історія, стисла до основних ознак змісту; сучасні асоціації; оцінки, конотації.

М.М. Болдирев відзначає, що тільки при функціюванні концепту як одиниці знання можна виділити його конкретні ознаки, які відображають в нашій свідомості об'єктивні і суб'єктивні характеристики предметів і явищ та розрізняються за ступенем абстрактності. Ядро концепту становлять конкретно-образні характеристики, які є результатом чуттєвого сприйняття світу, його повсякденного пізнання. Абстрактні ознаки є похідними по відношенню до тих, які відрізняються більшою конкретністю, і відображають спеціальні знання про об'єкти, отримані в результаті теоретичного, наукового пізнання. Взаєморозташування цих ознак носить індивідуальний характер, тобто залежить від умов формування концепту у кожної людини. «Объём концепта увеличивается за счет новых концептуальных характеристик, обволакивается новыми слоями» [6, с. 29-30]

Як виникають концепти в свідомості людини? Дослідники виділяють такі способи формування концептів:

1) на основі *чуттєвого досвіду*, тобто в результаті сприйняття навколишнього світу безпосередньо органами почуттів: через зір, слух, нюх, дотик. досить побачити той чи інший предмет (*наприклад: квітка - пролісок, фіалка*), щоб у свідомості відклалося певне уявлення про нього, зоровий образ, на основі якого формується концепт;

2) на основі *предметно-практичної діяльності людини*, тобто в результаті дій і операцій з різними предметами, наприклад, *ніж, ключ, мило*, а також будь-який механізм;

3) на основі *експериментально-пізнавальної та теоретико-пізнавальної (наукової) діяльності*: фізичні, хімічні, психологічні, лінгвістичні та інші експерименти, математичні рішення;

4) на основі *розумової діяльності*, тобто в результаті міркувань, умовиводів, висновків, тобто на основі розумових операцій з уже відомими концептами;

5) на основі *вербального і невербального спілкування*, коли одна людина передає, повідомляє, роз'яснює іншій людині невідомий концепт за допомогою мовних засобів або інших засобів спілкування: жестів, умовних знаків, пантоміми та ін. [21].

Концепт складається з компонентів (концептуальних ознак), тобто окремих ознак об'єктивного або суб'єктивного світу, диференційовано відображених в його свідомості і розрізняються за ступенем абстрактності.

Існують різні класифікації складових елементів концепту. Так, Ю.С. Степанов виділяє в структурі концепту три шари, які можна розглядати, з одного боку, як компоненти єдиного концепту, а з іншого - як окремі концепти:

1) поверхневий / активний шар (відомий кожному носієві культури і значимий для нього) входить в загальнонаціональний концепт; фактично концепт групується навколо якоїсь «сильної» (ціннісно виділеної) точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори; найбільш актуальні для носіїв мови асоціації складають активний шар;

2) глибинні / пасивні шари (додаткові ознаки, актуальні для окремих груп носіїв культури) усвідомлюються не всіма членами соціуму і належать концептосферам різних субкультур;

3) внутрішня форма концепту (відома переважно фахівцям, але вона визначає зовнішню, знакову форму вираження концепту) [20, с. 75-80].

На думку І.А. Стерніна, концепт не має чіткої структури, адже «він весь час функціонує, актуалізується в різних своїх складових частинах і аспектах, з'єднується з іншими концептами і відштовхується від них» [44, с.58-65].

У сучасній лінгвістиці пропонуються різні типології концептів, які будуються на різних підставах. Найбільшого поширення набули структурна і змістовна типології.

Структурна типологія концептів звертає увагу на принципи їх організації та структуру їх внутрішнього змісту. Умовно всі одиниці знання в цьому відношенні можна поділити на концептуально-прості і концептуально-складні. Структура і зміст перших може бути обчислена за допомогою простого переліку елементарних (достатньо передбачуваних) характеристик. До них відносяться: конкретно-чуттєвий образ, схема, уявлення, поняття, прототип. Одиниці знання цього типу можуть бути проаналізовані за допомогою традиційних методів концептуального аналізу, аналізу прототипної семантики.

Інші є структурами багатокomпонентного, стереотипного знання (пропозиція, фрейм, сценарій), а також структури категоріального, інтегрованого та багатоаспектного знання (категорія, когнітивна матриця та ін.). Одиниці обох підтипів зазвичай називають концептуальними структурами. Структури стереотипного знання включають обов'язкові та факультативні компоненти і їх характеристики, які виявляються за допомогою структурно-концептуального аналізу.

Найчисленнішими є класифікації концептів з точки зору представленої в них інформації, адже говорячи про структуру концепту, вчені характеризують передусім його зміст.

Зокрема, класифікація концептів В. А. Маслової виглядає так:

- світ (батьківщина, зимова ніч);
- стихії і природа (вода, вогонь, квіти);
- моральні концепти (істина, сором);
- уявлення про людину (геній, юродивий);
- соціальні поняття і відносини (війна, свобода);
- емоційні концепти (радість, горе);
- світ артефактів (храм) і т. д.

Зі свого боку М. В. Піменова включає в класифікацію образи, ідеї і символи, а також концепти культури.

Останні діляться на кілька груп:

- універсальні категорії культури (час, простір, кількість, якість);
- соціально-культурні категорії (свобода, праця, власність);
- категорії національної культури (воля, частка, душа, дух для російської культури);
- етичні категорії (правда, істина, борг);
- міфологічні категорії (ангел-хранитель, домовик) [32, с. 10].

Концепти підрозділяють на вербалізовані (стійкі, мають закріплені за ними мовні засоби репрезентації, комунікативно затребувані) і приховані (нестійкі, глибоко особистісні) [34,с.28].

Нам здається переконливою структура, яку запропонували З.Д. Попова та І.А. Стернин: вони виділяють в концепті мікро- і макрокомпоненти.

Мікрокомпоненти концепту - це окремі когнітивні ознаки, утворюють зміст концепту, мікрокомпоненти об'єднуються в макрокомпоненти, які відображають змістовні типи інформації, представлені в концепті. Дослідники виділяють три макрокомпоненти - образний компонент, енциклопедичне поле і інтерпретаційні поле.

Образний компонент являє собою базовий образ універсального предметного коду, в нього включаються перцептивний (що відображає результати сприйняття референта концепту органами почуттів) і когнітивний (що відображає зв'язку змісту концепту з іншими концептами).

Енциклопедичне поле включає в себе когнітивні ознаки, відображають осмислення власних, онтологічних ознак концептуалізованого явища, що відрізняють його від подібних предметів і явищ. Енциклопедичні відомості сприймаються носіями мови в процесі навчання, практичної взаємодії з концептуалізованим предметом або явищем і т.д.

Інтерпретаційні поле концепту включає в себе сукупність когнітивних ознак, так чи інакше інтерпретує образ і енциклопедичне зміст концепту, що представляють собою їх практичне осмислення свідомістю людини, тобто це результат додаткового роздуми народу над основним змістом концепту. [44, с. 173-177].

Е. Ю. Пономарьова виділяє наступні типи концептів з опорою на дискурс як середовище їх мовного існування:

- ужиткові;
- наукові;
- художні (загальнохудожні, індивідуальноавторські і власне авторські концепти)[33 ,с. 7].

На особливу увагу заслуговує класифікація концептів Г. Г. Слишкіна. У структурі концепту виділяє чотири елементи: інтразону (сукупність вхідних смислових асоціацій), екстразону (сукупність вихідних смислових асоціацій), квазіінтразону (сукупність вхідних формальних асоціацій), квазіекстразону (сукупність вихідних формальних асоціацій). [41 ,с. 60—67].

Відповідно до цієї асоціативної класифікації, виділяють:

1) пропорційні концепти, які збагачують як інтразону, так і екстразону;

2) концепти, які мають вже сформовану інтразону, але яка продовжує функціонувати в екстразоні;

3) формуються концепти, які мають розвинену інтразону, але не володіють екстразоною;

4) граничні концепти, у яких екстразона відсутня через високий ступінь абстракції концептуалізування понять, а інтразона постійно розширюється;

5) рудиментні концепти, практично втратили інтразону і збереглися лише в складі окремих одиниць своєї екстразони [41, с.67-73]

У нашій роботі структура концепту близька до моделі структури, запропонованої З.Д. Попової і І.А. Стернин: ми також виділяємо три компоненти (образний, енциклопедичний і інтерпретаційний), проте на відміну від них, ми включаємо в структуру перцептивний образ (те, як предмет або явище сприймається органами чуттів) і когнітивний образ (зв'язок з іншими концептами).

Отже, ми можемо відзначити, що більшість дослідників вважає, що в складі концепту є три базових компоненти - образний понятійний і ціннісно-оцінний. В понятійний компонент включаються інформація про реальний або уявний об'єкт, тобто мовна фіксація концепту, його позначення, опис, дефініція, які визначають основні, важливі риси концептуалізованого предмета або явища.

Як відмічає Г.Г. Слишкін, «понятийная составляющая, моделируемая как совокупность пропозиций, включает информационные совокупности трех видов: повседневное знание, воплощенное в языковых дефинициях; элементы научного знания и общей эрудиции; стереотипные и прототипические структуры» [41, с.127–129].

Образний компонент у структурі концепту складається з двох складових - перцептивного образу і когнітивного (метафоричного) образу, які відображають однакові характеристики концептуалізованого предмета або явища. Перцептивний образ включає зорові, тактильні, смакові, звукові, нюхові образи (ніж гострий). Когнітивний образ відсилає абстрактний концепт до матеріального світу [32, с.350-352].

Однак питання про інші види концептів є на даний момент відкритим. З погляду на це можна сказати, що формування найбільш повної типології, що враховує змістовні, структурні, функціональні ознаки концептів, їх динамічний характер, дискурсивно-стилістичну приналежність, є однією з найбільш актуальних дослідницьких завдань сучасної лінгвістики.

РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА КОНЦЕПТУ СОНЦЕ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

2.1. Концепт Сонце в мовній свідомості та міфології слов'ян

Стародавні люди вважали, що без тепла сонця на землю приходить темрява, холод, зима, смерть. Без небесного вогню не буде вогню домашнього. Сонце обожнювалося в першу чергу, а сонячні боги були найбільш шанованими.

У народній свідомості присутнє і розуміння практичної цінності сонця: воно є джерелом світла, тепла, від сонця залежить урожай. Важливою є концептуальна ознака «праця» - тривалість селянської праці обумовлена довжиною світлового дня.

Слов'яни-язичники вважали, що сонце - це лик Бога або Його всевидюче око, або вікно, через яке Бог дивиться на землю, стежачи за моральністю людей і за справедливим дотриманням земних законів. За іншим повір'ям, сонце стежить з неба за справами людей і ввечері розповідає про них Богу. За українським уявленням, сонце - це колесо від тієї колісниці, на якій їздить по небу Ілля-пророк. На сонці молилися, перебуваючи поза домом і храму - в полі, в лісах або лугах. [20, с.70].

У стародавній міфології образ Сонця пов'язаний в першу чергу з теплом, домашнім вогнищем, є символом життя, тепла. У різних релігіях і філософських школах, як правило, воно мало очищаюче значення і сприймалося як стихія відродження, діалектичної світобудови. Протягом усього періоду розвитку літератури в прозових і поетичних творах присутній образ Сонця.

У язичницькому пантеоні богів Сонця були Хоре, Дажбог і Сварог. Особливо тісно з Сонцем був пов'язаний Сварог, і навіть вогонь слов'яни називали Сварожичем. Після прийняття християнства культ Сонця не

був забутий, хоча в повчаннях проти язичництва часто звучать заклики не вважати Сонце богом. Слов'яни не могли відразу і повністю відмовитися від своєї віри. Сліди сонячного культу збереглися в численних апокрифічних оповіданнях, в них йдеться про те, що Сонце є лицем Господа Бога[18].

У давньослов'янської міфології Сонце втілюється в образі двох богів: Дажбога і Ярило. Дажбог - Бог літа і щастя, також відомий як: Щедрий бог. Його символом є Сонячний диск, золотого кольору. Даждзьбог розташується в золотому палаці на землі вічного літа. Сидячи на троні з золота і пурпура, він не боїться тіней, холоду або нещастя. Він - Весело бог і втрата трона не сильно його турбує, доки добро нагороджується і зло покаране. Нарешті, він є покровителем дванадцяти знаків зодіаку. При щоденній появі, Даждзьбог дуже схожий на вродливого молодого князя з срібної бородою і золотими вусами. У міру того, як день розвивається, він поступово старіє, але щоранку знову омолоджується [20].

Дажбог літає по небу в оздобленій алмазами золотій колісниці, яку тягнуть дюжина білих коней з золотими гривами, що дихають вогнем. Ярило - Бог родючості, культ Ярила супроводжувався карнавальними іграми, танцями. А чому на масницю пригощали саме млинцями? Цей обряд пов'язаний з вогнем. Щоб прискорити пробудження Сонця, люди намагалися допомогти йому вище забратися на небо, для цього Ярилу - сонце задобрювали млинцями, за формою, що нагадує сонячний круг. Супроводжувалося цю дію закличкою:

«Красно солнышко,
В дорогу выезжай,
Зимний холод прогоняй!»

Саме, тому наші предки відчували якщо не жах і страх перед Сонцем, то щире повагу до нього. До наших днів дійшли перекази і забобони пов'язані з Сонцем.

У давнину селяни, побачивши схід і захід СОНЦЯ, знімали шапки і хрестилися «на сонечко». На нього ж і молилися, перебуваючи в полі, в лісах або лугах. До Сонця або на схід, як правило, звертаються такими словами: «Стану я на сырую землю,

Погляжу я на восточную сторонушку,

Как красное солнышко воссияло,

Припекает мхи-болоты, черные грязи.

Так бы припекала, присыхала обо мне». [18]

Шануванням Сонця обумовлено безліч правил і заборон: не ставай до Сонця спиною навіть під час роботи в полі, не справляй свою нужду так, щоб це могло бачити Сонце; не плюй в його сторону, інакше запанує темрява; не показуй на нього пальцем.

Після заходу Сонця не давали нічого з дому в борг, особливо вогню, щоб щастя і достаток не покинули сім'ю, не викидали сміття на вулицю.

Намагалися стародавні слов'яни пояснити, звідки з'явилося Сонце, так народжувалися міфи і легенди про Сонце. У легенді «Народження сонця» сонце постає в образі негативного і злого героя, але так люди намагалися пояснити появу Сонячного диска на небі.

Отже, ми прийшли до висновку, що в житті слов'ян Сонце значно важливіше, ніж просто образ, воно було божеством.

2.2. Сонце в народній творчості

Сонце часто згадується в народних прислів'ях і приказках. Не кожна людина згадає казку або заспіває пісню про Сонце, а прислів'я іноді ми вживаємо навіть не помічаючи, що використали слово «сонце» в розмові. В результаті людського інтересу до процесу появи сонця на небосхилі та спостереження за явищами природи, з'явилося багато прислів'їв та приказок.

- *Солнышко всходит, барских часов не спрашивает.*
- *Солнышко нас не дожидается.*
- *Запечат красно солнышко и на моем задворке.*
- *Придет солнышко и к нашим окошечкам.*
- *Не все ненастье, проглянет и красно солнышко.*
- *При солнышке тепло, при матери добро.* [36]

В обрядах, фольклорі та народному мистецтві СОНЦЕ символізували як колесо, золото, вогнище, сокіл, кінь або олень, око людини та ін. Саме через таку його важливість для людей безліч сонячних знаків, які грали роль оберегів, виявлено в східнослов'янських археологічних матеріалах X-XIII століття. Головним чином, в прикрасах жіночого костюма. Це коло, хрест у колі, колесо ін. Такі мотиви звичайні в орнаменталі народного одягу і тканин, в різьбі на різних частинах селянських будинків, меблів, знарядь для прядіння і ткацтва.

Фольклорна творчість, і, перш за все, казки, завжди можуть багато розповісти про народ, який їх створив. У кожній народній казці виявляються особливості ментальності народу, його світовідчуття, розуміння людини в світі, ставлення до добра і зла.

Сонце в деяких казках є активною дійовою особою, нарівні з героями-людьми. У них реалізується концептуальний сенс «сонце - жива істота».

У казці сонце нерідко персоніфікується, наприклад, як скаче вершник : «Потом обогнал меня другой всадник на красном коне, сам красный и весь в красном одет; это кто такой? Это мое солнышко красное! - отвечала Баба-Яга» (казка «Василина Прекрасна») [29, с.132]. У казках дієслова і прикметники, що відносяться до сонця, вживаються в середньому роді, згідно з нормою сучасної російської мови.

Часто немає жодної вказівки на те, мислилося чи сонце жіночим чи чоловічим началом. З тексту казки «Солнце, Месяц и Ворон Воронович» не вдається встановити навіть того факту, наскільки Сонце

зовні виглядає схожим або не схожим на людину. «Пошел к Солнышку; вот и пришел. Солнышко говорит: «Чем тебя потчевать?» — «Я ничего не хочу». Солнышко сказало жене, чтоб настряпала оладьев. Вот жена настряпала. Солнышко уселось среди полу, жена поставила на него сковороду — и оладьи сжарились. Накормили старика.» [29, с.130].

Втрата людиноподібності може вказувати на тотальне переосмислення сонця - не як божества, а як живого природного явища. Це відображає певний перехідний період у свідомості людей: сонце вже не може мислитися як людина, але ще збереглися деякі рефлекси міфів. Звідси випливає, що в народі відбувалася втрата міфологічної свідомості.

Взагалі, людиноподібність сонця підкреслюється ще й тим фактом, що в казках зустрічаються персонажі, пов'язані з Сонцем узами кровної спорідненості: **Сонцева Мати** (казка «Как Господь ходил по земле») и **Сонцева сестра** (казка «Ведьма и Солнцева сестра»). Наприклад: *«Долго-долго ехал; приезжает, наконец, к Солнцевой сестрице. Она его приняла к себе, кормила-поила, как за родным сыном ходила. Хорошо было жить царевичу, а все нет-нет, да и сгрустнется: захочется узнать, что в родном дому делается? Взойдет, бывало, на высокую гору, посмотрит на свой дворец и видит, что все съедено, только стены остались! Вздохнет и заплачет. Раз этак посмотрел да поплакал — воротился, а Солнцева сестра спрашивает: «Отчего ты, Иван-царевич, нонче заплаканный?» Он говорит: «Ветром в глаза надуло»* [29 с.127-132].

Принципової різниці між цими образами немає - обидві мисляться як жінки мудрі, що володіють сакральним (іноді і чарівним) знанням, обидві не мають віку як такого - представляються як живуть вічно. У цих казках реалізуються концептуальні смисли «сонце - мудрість» і «сонце - вічність». Наприклад, в казці «Ведьма и Солнцева сестра» Іван-царевич в пошуках притулку проходить повз трьох інших героїв -

кравців, Вертодуба і Вертогора - але з'ясовується, що всі вони «скоро» помруть. Прийшовши ж до Сонцевої сестри, Іван-царевич спокійно у неї залишається, не побоюючись смерті. Також в цих казках реалізується концептуальний сенс «сонце - даль»: «живут и Солнцева сестра, и Солнышкина Мать где-то на краю света, куда герою приходится «долго-долго ехать».

Хочеться особливо відзначити, що сонце в казках грає суто позитивну роль, осмислюється як благо і подавець благ, практично через все казки проходить наскрізна думка про те, що сонце - це багатство, яке більше багатства. Так, у казці «Ювашка Белая Рубашка» розповідається про царя, у якого не було сонця, місяця, зірок і півночі, і це було найбільшим нещастям. Зрозуміло, герой здобуває необхідне і запановує благополуччя. Хочеться підкреслити, що герой повинен добути в першу чергу сонце.

На народні уявлення про Сонце завжди впливала церква. У давньоруської літературі, особливо в билинах, Сонце порівнювали з князем: «Ой, ти князь, Володимир Красне Сонечко» або з богатирем, а в піснях XIX ст. «світле» або «червоне сонечко».

Починаючи з періоду прийняття християнства і протягом розвитку давньоруської культури, сонце як символ широко побутує в художній літературі і мистецтві. У билинах про князів і богатирів, в літописах, «Слові о полку Ігоревім», «Задонщині» - скрізь присутній образ сонця. Сонце може бути світлим, нести людині життя, але іноді воно може темрявою перегороджувати шлях і згасати.

На початку «Слова о полку Ігоревім» сонце двічі попереджає Ігоря про небезпеку: «Тогда Игорь взрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты». Це при виступі в похід. У самому поході: «Солнце ему тьмою путь заступаше».

У «Слові» сонце виступає в якості єдиного джерела «п'їтьми» і «світла», якими воно суверенно розпоряджається стосовно залежним від

нього героям для їх покарання або нагороди. Виступ військ Ігоря в похід супроводжується сонячним затемненням («Тогда Игорь взре на светлое солнце и виде от него тьмою вся своя воя прикрыты»).

Образ сонця грає в творі важливу роль, будучи чи не основним символом. Міфологічний мотив боротьби світла з темрявою є лейтмотивом усього оповідання. Метафора «князь-сонце» лежить в основі композиції «Слова..», реалізуючись протягом усього твору.

Як зазначає Т. І. Шамякіна, «Слово о полку Ігоревім» буквально насичене сонячною символікою: «Русичів тут називають внуками сонячного бога Дажбога. Князь Всеслав Полоцький у вигляді перевертня перебігає дорогу вранішньому сонцю Хорсові – це значить, він бігає швидше сонця, яке за ніч має просунутися під землею із заходу на схід. Дослідники звертають увагу на важливість сонячних затемнень в життя представників династії Олега Святославовича, до якої мають відношення герої твору: затемнення якраз і відбувається напередодні походу Ігоря в 1185 році. Дружина Ігоря Ярославна звертається до Сонця (а також до Вітру і Дніпру Славутичу) і, можна сказати, виходячи з контексту твору, саме «магія» жіночої любові рятує героя: Ігор відразу ж біжить з полону»[50, с. 60].

Можна зробити висновок, що сонце в казках мислиться як жива істота, що грає величезну роль в житті людини. Сонце містить в собі чоловіче начало, володіє владою, наділяється мудрістю і красою. Сонце є джерелом родючості і благополуччя, незмінно постає перед нами, як найбільша цінність і в моральному, і в матеріальному сенсі. Сонце є ідеалом, осередком добра і чесноти, а віддаленість сонця і сприйняття його як вічного, однозначно дає йому незаперечну положення божества.

Отже, в казках представлений концептуальний сенс: «сонце - благо», який представлений і в малих фольклорних жанрах: « Солнце пригреет — и все поспеет, и в исторической песне: Красну солнышку

поклонимся: Ты взойди, взойди, красно солнышко... обогрей ты нас людей бедных...».

2.3. Образ Сонця в художніх текстах

Практично жоден текст російської літератури, навіть досить великий за об'ємом, не залишається без згадки про Сонце - будь то вказівка на час дії, зображення пейзажу, або ж актуалізація домінуючих ознак в образі персонажу.

Не зважаючи на те, що в художній літературі багато яскравих, незвичайних образів, які реалізуються через Сонце, всі вони мають зв'язок з концептуальними ознаками, присутніми в колективній мовній свідомості.

Ми згодні з твердженням, що «текст – это естественная среда функционирования концепта, ибо концепт всецело принадлежит культуре, а культура воплощается прежде всего в текстах» [46,с.3].

У слов'янському фольклорі Сонце постає як в жіночому, так і в чоловічому образі. У казках воно живе там, де земля сходиться з небом, має матір і сестру, викрадає собі дружину у людей; до Сонця відправляється людина, щоб дізнатися, чому воно сходить веселе, а ввечері сідає сумне і темне, цей сюжет використаний П. П. Єршовим у віршованій казці «Конек - Горбунок».

«Тяжко, горько вздыхая:

"Путь-дорога, господа!

Вы откуда, и куда?" --

"Мы послы от Царь-девицы,

Едем оба из столицы, --

Говорит киту конек, --

К солнцу прямо на восток,

Во хоромы золотые". --

"Так нельзя ль, отцы родные,
 Вам у солнышка спросить:
 Долго ль мне в опале быть,
 И за кои прегрешенья
 Я терплю беды-мученья?» [15].

У казці А. С. Пушкіна «Казка про мертву царівну і сім богатирів» королевич Єлисей звертається до Сонця за допомогою:

«К красну солнцу наконец
 Обратился молодец.
 «Свет наш солнышко! ты ходишь
 Круглый год по небу, сводишь
 Зиму с теплою весной,
 Всех нас видишь под собой.
 Аль откажешь мне в совете?»

Образ Сонця використовують в своїх творах багато письменників і поетів всіх часів і народів.

У світській літературі XVIII-XIX ст. сонце зустрічається як світлий образ наповнений романтизмом.

Наприклад, в оді М.Ломоносова «Сонце», читаємо такі рядки:

*«Когда бы смертным столь высоко
 Возможно было долететь,
 Чтоб к Солнцу бrenно наше око
 Могло, приблизившись, воззреть...»*[26, с.78].

Отже, сонце у Ломоносова - божественне світило, підкоряє собі все на Землі. Він захоплюється ним, але водночас вже намагається і наблизитися до розуміння його суті в результаті наукових досліджень (астрономічні спостереження і відкриття). Ломоносов першим здогадався, що поверхня Сонця є киплячою вогняною масою, що поблизу Сонця особливі сили діють на хвості комети, «відвертаючи» їх від Сонця.

Сонце в художніх текстах може грати не тільки позитивну, але й негативну роль. Наприклад, в романі М.А. Булгакова «Майстер і Маргарита» воно подається з негативного боку. І в Єршалаїмі, і в Москві постійно, нещадно палить сонце, засліплюючи людей. Описуючи таке сонце, М.А. Булгаков використовує частіше дієслова і дієслівні форми, тобто підкреслює його дію: «розжаривши», «спалило», «погнало», «сповзло», «подовжуючи тіні і йдучи, щоб впасти». Сонце тут характеризується як зелений вогонь, розпечена куля, вогонь, який впаде з неба і вразить «Солнце, раскалив Москву, в сухом тумане валилось куда-то за Садовое кольцо»; «при свете солнца вылепился из жирного зноя» [8].

У Єршалаїмі дія сонця відчувається більше: «Он (Понтий Пилат) смотрел мутными глазами на арестованного и некоторое время молчал, мучительно вспоминая, зачем на утреннем безжалостном ершалаимском солнцепеке стоит перед ним арестант с обезображенным побоями лицом, и какие еще никому не нужные вопросы ему придется задавать»[8].

Спека доводить до божевілля. Понтій Пілат виносить смертний вирок Ієшуа Га-Ноцрі, хоча сам розуміє несправедливість свого вчинку.

Розвиток єршалаїмського сюжету підпорядкований руху сонця. У романі Пілат показаний з двох сторін: як мудра людина, філософ і з боку соціальної - прокуратор, представник вищої влади. У єршалаїмському сюжеті ми бачимо, як ці два начала борються в людині. Сонце тут - символ влади, тобто соціального боку Пілата. На початку його розмови з Ієшуа сонце тільки сходить, не приносячи мук нікому.

Під час розмови у Пілата з'являється думка про порятунок арештанта, і, щоб передати цю думку, він затуляється від сонця рукою, «как щитом»: «Никто не знает, что случилось с прокуратором Иудеи, но он позволил себе поднять руку, как бы заслоняясь от солнечного луча, и

за этой рукой, как за щитом послать арестанту какой-то намекающий взор» [8].

Потім він виганяє всіх інших представників влади: секретаря, охорону, солдатів. При розмові Пилата з Ієшуа наодинці обидва ховаються від сонця. Тут розмовляють не прокуратор і арештант, а дві розумних людини, два філософа. Сонце ненадовго зовсім йде з розповіді й з'являється лише з реальним представником влади - президентом Синедріону, первосвященником Іудеї Йосипом Каіфой.

У віршах О.С.Пушкіна, Ф.І.Тютчева, А.А. Фета образ сонця завжди радісний і захопливий. Наприклад, у О.С. Пушкіна читаємо: «Мороз и солнце; день чудесный!
Еще ты дремлешь, друг прелестный —
Пора, красавица, проснись:
Открой сомкнуты негой взоры
Навстречу северной Авроры,
Звездою севера явись!» [35].

У А.А.Фета: «Еще вчера, на солнце млея», «Солнца луч промеж лип был и жгуч и высок»; у Ф. І.Тютчева: «И солнце нити золотит», «Уж солнца раскаленный шар с главы своей земля скатила», «Сияет солнце, воды блещут, на всем улыбка, жизнь во всем», «Солнце светит золотое». А відсутність сонячного світла набуває в собі символічне значення на сторінках повістей М. В. Гоголя, романів Ф. М. Достоевського.

У поетів ХІХ століття: А.С. Пушкіна, Ф. І. Тютчева, А.А. Фета - це в основному прекрасний і величний образ. Образ чорного сонця в епопеї М.А. Шолохова «Тихий Дон», розколотого сонця в романі М.А. Булгакова «Майстер і Маргарита» є знаком прийдешніх нещасть, пов'язаних з долями героїв: у Шолохова - зі смертю , у Булгакова - з муками Ієшуа.

Зовсім інший сенс отримує сонце в поезії початку ХХ століття.

Поезія початку ХХ століття дивує своїм різноманіттям, багатоголоссям. «Будемо як сонце!» - вигукує в 1902 році К. Бальмонт, один з лідерів російського символізму. У центр світу він ставить Сонце - джерело світла і совісті, джерело життя.

Поети Срібного століття: Марина Цвєтаєва, А. Ахматова, К. Бальмонт, О.Е. Мандельштам, які возвеличують зірку нашого Всесвіту, мріючи стати рівними світилу. Вогняне світило - джерело життя, частина Всесвіту, де панують добро, розум і краса.

К.Д. Бальмонт у вірші-гімні «Будемо як сонце» пише: *«Я в этот мир пришёл, чтоб видеть Солнце и синий кругозор».*

Футуристи навпаки сприймали денне світило як ворога, якого потрібно перемогти (А. Кручєных «Победа над солнцем»). У творі «Необычайное приключение...» є відголоски таких уявлень, але у Маяковського сонце - рівний співрозмовник, товариш і друг. А.А. Ахматова, О.Е. Мандельштам зображували світ без сонця, з кривавими зорями, сутінковий, а світило характеризували епітетами «чорне», «нічний».

Навпаки, М. І. Цвєтаєва була близька до символістського сприйняття зірки нашої галактики: *«Солнце — одно, а шагает по всем городам. Солнце — моё. Я его никому не отдам».* Сонце у неї - *«светоносное, божественное, солнце в груди, солнце — одно»* у цих рядках Цвєтаєва буквально поклоняється Божественному всемогутньому світилу.

У кожного поета є свій основний архетипний прасимвол. У К.Д. Бальмонта з його заповітом «Будем как Солнце», «огнепоклонником» («Литургия красоты»), «пламенником» («Сонеты Солнца, мёда и Луны») и «солнечником» («Светослужение») - це перш за все образ сонця, сонячної сили, сонячного шляху.

К.Д. Бальмонт, безперечно, є найбільш солярним поетом Срібного століття. У цьому сонячному якості полягала незвичність його поезії для сучасників, про що чимало писали.

І сам поет у своєму «четвероґласии стихий» завжди підкреслював домінанту сонячного початку. В автобіографічному романі «Под Новым Серпом» він згадує своє входження в російську поезію: *«В последнее десятилетие изношенного века... ослепительнозвонко и освобождающе-свежо зазвучал молодой голос Георгия Гиреева, юного поэта, нашедшего в глубине своей хотящей души... новый зазывчивый стих, поющий о смелости, о воле, о счастье, пронизанный солнцем... победный стих», стремящийся «в час мирового причастия души... постичь в безграничном разнообразии связующее единое».* [2, с. 388].

Отже, протягом усього періоду розвитку літератури в прозових і поетичних творах присутній образ Сонця. Проаналізувавши концепт «сонце» у творчості різних письменників ми зробили висновок, що у кожного письменника, навіть при спільності художніх образів, порівнянь метафор, при всій схожості асоціацій, виникає своя індивідуальна картина концепту Сонце.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ СОНЦЕ В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

3.1. Репрезентація концепту сонце в лексичній системі російської мови

Сонце є найближчою за відстанню розташування до землі зіркою, всі інші розташовуються на значній віддаленості від нашої планети. Відомим фактом залишається те, що Земля робить свої обертання саме навколо Сонця. Сонце є важливим для людства, оскільки без його світла є неможливим існування життя на Землі. Без Сонця не було б повітря, необхідного для життя, - повітря перетворилося б в рідкий азотний океан навколо завмерлих вод і обледенілій суші. Для землян, найважливіша особливість Сонця в тому, що біля нього виникла наша планета, і на ній з'явилося життя.

«Загальнонаціональний» (загальнокультурний) концепт відбивається в дефініціях тлумачних словників і в прецедентних текстах, художній індивідуально-авторський концепт формується, твориться в авторських художніх текстах.

Концепт СОНЦЕ представлений не тільки в російській мовній картині світу, а й у науковій картині світу як наукове поняття. Зміст концепту перетинається з науковим поняттям: головні ознаки концепту збігаються з основними наукового поняття.

Лексема *сонце* є ключовою для концепту *сонце*, тому що вона є багатозначною, стилістично нейтральною, загальнопоширеною, вживаною. Тому для виявлення ядра концепту був проведений аналіз словникових дефініцій лексеми-репрезентанта концепту *сонце*.

При дослідженні концепту СОНЦЕ в науковій картині світу ми використовуємо статті енциклопедій. Ми звертаємося до словників як до

джерела інформації про значення слова, адже лексикографи намагаються «описать каждую лексическую единицу с позиции ее индивидуальности и неповторимости, показать ее отличительные черты и специфическое контекстуальное окружение» [15,с.13].

Важливо пам'ятати, що словник «завжди фіксує мову в певний період його розвитку, будь то сучасний або історичний (етимологічний) словник »[15, с.31]. Тому ми залучаємо в своєму дослідженні як сучасні словники, які відображають семантичний простір сучасної мови, так і діалектні словники, які фіксують стан мови в раніше.

Великий енциклопедичний словник так трактує поняття: «Солнце - центральное тело Солнечной системы, раскалённый плазменный шар, типичная звезда-карлик спектрального класса G2. Вся биосфера, жизнь существует только за счёт солнечной энергии» [7].

На підставі енциклопедичних відомостей ми виділили такі ознаки наукового поняття СОНЦЕ: «небесне тіло», «центр Сонячної системи», «куля», «плазмовий», «високої температури (до 15-20 млн. К)», «великого діаметра» (в 109 разів Землі) ,« джерело світла », « найближче до Землі »,« тип карлик »,« спектральний клас G2 », « випромінює енергію »,« джерело життя на Землі », «переміщається в просторі», «має плями».

Тлумачні словники включають в дефініцію слова тільки основні, важливі для відмінності однієї реалії від іншої, вказується «общезыковое, или системное, значение, то единообразное для всех носителей языка содержание, которое сохраняет тождество слова и обеспечивает процесс коммуникации» [28, с.81]

Розглянемо як загальнокультурний концепт Сонце відображається в тлумачних словниках.

Нами було виявлено, що слово сонце багатозначне. Тлумачні словники виділяють від 3 до 7 значень в структурі слова *сонце*.

Значення слова Сонце за даними тлумачного словника Ожегова: «Сóлнце [он], -а, ср. 1. (в терминологическом значении С прописное). Небесное светило — раскалённое плазменное тело шарообразной формы, вокруг которого обращается Земля и другие планеты. С. — звезда-карлик. *Определять время по солнцу (по его положению в небе). Есть правда под солнцем (т. е. на земле, у людей). Найти своё место под солнцем (т. е. положение, место в жизни, среди людей). До солнца (до восхода солнца). С. на лето, зима на мороз (о зимнем времени, когда удлиняется день, но усиливаются морозы; разг.). И на с. бывают пятна (говорится в знач. даже великие люди не безупречны).*

2. Свет, тепло, излучаемые этим светилом. *Не сиди на солнце. В комнате много солнца.*

3. *перен., чего.* То, что является источником, средоточием чего-н. ценного, высокого, жизненно необходимого (высок.). *С. правды.*

4. Гимнастическое упражнение — вращение тела вокруг перекладины (во 2 знач.). (разг.). *Крутить с.*». [30].

Отже, тлумачні словники виділяють такі концептуальні особливості Сонця «світло», «тепло», «шар», «жар», «велике», «життя», «кохана людина», «центр світу», «вічне», «бог», «важливе» «справедливе».

Етимологічні словники демонструють нам еволюцію поняття, бо історія слова відображає зміни в сприйнятті реалії. Слово Сонце присутнє у всіх слов'янських мовах і належить до індоєвропейської мови. За даними етимологічних словників, корінь *sъlnь є давнім і загальним для індоєвропейської мовної сім'ї, точне значення власне кореня словники не встановлюють. Однак етимологічні словники дозволяють говорити про ціннісні ознаки денотата і про позитивні конотації (умовно позначимо цю ознаку «добре»), які спочатку пов'язані зі словом сонце.

Етимологічні словники Шанського і Крилова відображають такі концептуальні ознаки: «Солнце. Общеславянское слово индоевропейской природы, восходит к тому же древнему корню, что и латинское sol.» [23].

Солнце общеслав. Суф. образование (суф. -ьце < -ько) от исчезнувшего съльнь (ср. диал. посолонь "по солнцу", усолонь "тень", солнопек "солнцепек" и т. д.), суф. производного (суф. -нь) от того же индоевроп. по своему характеру корня[47].

Щоб визначити семантичну структуру концепту Сонце, виділимо типові, глибинні, інтенсивні ознаки на основі «Словника епітетів» К. С. Горбачевича. В словнику наведено 150 епітетів до слова *сонце*. Серед них - про розмір, висоту над горизонтом, час появи, про колір, температуру, яскравість - 100, і про враження, психологічне сприйняття 50 епітетів.

Типові ознаки: *багряне, багряно-червоне, багряне, білясте, біле, бліде, блискуче, велике, весняне, висхідне, високе, гаряче, величезне, густе, пекуче, жовте, велике, золоте, золотисте, золотисто-вогненне, золоте, спопеляюче, червоне.*

Глибинні ознаки: *весняне, вечірній, зимове, літнє, травневе, осіннє, полярне, передвечірнє, північне, тропічне, ранкове.*

Інтенсивні: *безжалісне, безпощадне, благодатне, буйне, веселе, мляве, горде, добре, живе, життєдайне, ласкаве, радісне, ніжне, шалене, сумне, святкове, привітне, байдуже, радісне, скупе, сонне, похмура, вмите, стомлене, щедра, шалене.*

Тобто переважає понятійний зміст концепту, інтенсивні ознаки образу розкривають концепт з точки зору досить реального, зримого образу, вказуючи на вигляд сонця. Поширеними є атрибутивні словосполучення з прикметником *сонячний*, що актуалізують ознаки «тепло», «світло», «енергія», «час»: *сонячна активність, сонячна батарея, сонячний удар, сонячний годинник, сонячні плями.*

У словнику сполучуваності слів під редакцією П. Н.Денисова і В. В. Морковкіна ми спостерігаємо типові дієслова, які вживають разом з лексемою Сонце: *спостерігати, бачити, дивитися, вивчати, визначати час*. «1. Небесное светило, вокруг которого вращается Земля и другие планеты солнечной системы (в терминологическом значении с прописной буквы). Яркое, сверкающее, тусклое, большое, огромное, красное, багровое, восходящее, заходящее, закатное, низкое. Поверхность, диаметр, движение, вращение, активность, энергия, затмение, происхождение, изучение, исследование, теория, фотографирование, температура, корона, спектры, физика ... Солнца; шар, диск, круг, восход, заход, закат блеск, свет, луч ... солнца. Наблюдение ... за Солнцем. Пятна, вспышки ... на Солнце. Наблюдать, изучать ... Солнце; видеть ... солнце. Вокруг Солнца (вращаться ~ ...). За Солнцем (наблюдать ~ ...). К Солнцу (лететь — ,..). На солнце (смотреть взглянуть —, показать — ...). По солнцу (ориентироваться ~, определять время ~ ...). Солнце встаёт, всходит, восходит, поднимается, показалось откуда-л. (из-за горизонта ...), зашло, село, закатилось, спряталось за что-л. (за тучи ...), скрылось, стоит где-л. (в зените, над головой - ..), движется, освещает что-л., светит, сияет, сверкает, греет, пригревает, припекает . *Учёные всего мира постоянно наблюдают за Солнцем. Зимой солнце восходит поздно. Солнце уже заходило, и его лучи проникали сквозь рошу, светились на стволах (Чехов).*

2. Свет, тепло, излучаемые этим светилом; место, освещённое этим светилом Жаркое, жгучее, палящее, тёплое, щедрое, северное, полярное, южное, утреннее, дневное, вечернее, летнее, зимнее, весеннее, осеннее ... солнце. Солнце ч е г о : ~ средней полосы, пустыни, тундры ... Любить, хорошо (плохо ...) переносить, заслонить ... солнце. Бояться ... солнца. К солнцу (стремиться тянуться ~ ...). На солнце (греться ~, загорать —, лежать ~, сидеть ~, стоять быть ~. находиться —, работать ~. сушить что-л ~, что-л. выгорело ~, что-л. выцвело ~ ...). От солнца

(прятаться скрывается ~, что-л. выгорело что-л. выцвело ~ ...), Солнце бьёт куда-л., слепит, раскалило что-л., заполнило что-либо. *Утреннее солнце самое полезное. Не сиди долго на солнце.* [39].

Отже, в результаті аналізу словників вдалося виділити такі концептуальні ознаки: «радість», «хороша погода», «на небі», «колір», «здатне рухатися», «благо», «красиве», «яскраве», «ласкаве» і «зле». Наявність антонімічних ознак «благо» - «зле» дозволяє висунути припущення, що в змісті концепту Сонце присутні і негативні («зле») і позитивні («добре», «радість», «благо», «важливе», «красиве», «ласкаве») конотації. Однак позитивна оцінка переважає над негативною: ознака «зле» було виявлено 5 разів, ознаки з позитивною конотацією - 31 раз.

3.2. Особливості сучасного сприйняття носіями мови концепту Сонце (на основі лінгвістичного експерименту)

Лексикографічні джерела і психолінгвістичний експеримент дозволяють виділити когнітивні ознаки і культурні смисли концепту і визначити їх яскравість, наступним етапом дослідження є дослідження мовної експлікації концепту. У різноманітті текстових одиниць розкривається зміст концепту, один із способів встановлення яскравості когнітивних ознак передбачає розгляд частоти актуалізації ознаки в тексті.

Фразеологічні, пареміологічні і діалектні словники є етапом реконструкції концепту в народній свідомості, проте вони фіксують народну свідомість минулого. Встановити місце концепту в сучасній народній свідомості допомагають психолінгвістичні експерименти.

На думку Гольдіна В. Є. «психолінгвістический эксперимент может помочь восстановить те характеристики, которые оказываются важными для языкового сознания русского человека, однако остались

незафиксированными в словарях; вербальные ассоциации изучают как формы языковой фиксации 57 человеческих знаний» [12, с. 147].

Існує кілька різновидів психолінгвістичних експериментів: асоціативний експеримент, метод семантичного диференціала, методика доповнення або завершення, методика закінчення пропозиції, градуально шкалювання, методика визначення граматичної правильності, опитувальник, методика прямого тлумачення слова, побудова класифікацій [4]. Для нас найбільш прийнятна методика асоціативного експерименту.

Асоціативний експеримент - це достовірна і проста методика для вивчення мовної картини світу, мовної свідомості і мислення індивіда, проте великою складністю виявляється інтерпретація отриманих даних. Багато в чому це обумовлено самим предметом аналізу: асоціації самі по собі суб'єктивні [10, с.56].

Для уточнення концепту Сонце був проведений психолінгвістичний експеримент - опитування групи учасників відносно досліджуваного концепту. В опитуванні брало участь кілька груп випробовуваних у віці від 17 до 30 років. Ми розділили анкети респондентів на підставі критерію «вік» та «стать». Таким чином, наше опитування дозволяє побачити відображення концепту Сонце і зміни його сприйняття в свідомості людей, що належать до різних поколінь і професій.

Користуючись методикою дискурсивного і двостороннього дослідження концепту, ми почали аналіз з визначення атрибутивних слів, зазначених в анкетах. У цій частині аналізу не було виявлено суттєвої різниці між відповідями обох груп. Найбільш важливою відмінністю стала частотність: респонденти старшої групи частіше вказували атрибутивні ознаки.

Респондентам було запропоновано записати відповіді на питання та описати, які у них виникають асоціації до слова СОНЦЕ.

В результаті асоціативного експерименту психолінгвістичними методами були відновлені такі значення слова-імені концепту СОНЦЕ:

1. «світло, тепло» – 50 асоціацій; 2. «кохана людина» – 43 асоціації; 3. «інші зірки» – 27 асоціацій; 4. «світило» – 17 асоціацій; 5. «вічне» – 14 асоціацій. У ході експерименту в якості окремих ознак концепту СОНЦЕ ми виділили - «літо» - 40 асоціацій і «день» - 42 асоціації. Регулярний асоціативний зв'язок свідчить про те, що в свідомості людей закріплено уявлення про час найвищої активності світила: пори року (літо), і часу доби (день).

Для носія наївної картини світу важливими виявляються сприйняті органами чуття світло і тепло, ніж саме світило. У результаті асоціативного експерименту виявлено, що в наївній свідомості людини СОНЦЕ виглядає - як коло, диск, колесо.

У сучасного носія мови зберігається уявлення про локалізацію СОНЦЯ «на небі», хоча наукове знання суперечить цьому. Однак ознаки в структурі концепту володіють великою стійкістю, і в свідомості сучасного носія російської мови наукове знання (космос, Сонячна система - 34 асоціації) співіснує з древнім поданням - «на небі» (33 асоціації).

Отже, наукові знання носіїв мови про цей концепт фрагментарні, не мають регулярного характеру. Близько половини асоціацій співпадає з науковими уявленнями людини про світ: зірка (27), космос (16), світило (13), енергія (11), сонячна система (9), Всесвіт (6), сонячні ванни (4), гелій (4), сонячні батареї (3), протуберанці (3), фотосинтез (3), магнітні бурі (3), небесне тіло (2), фотон (2), гало (2), термоядерна реакція (2), плями (2), вибух (2), фізика (1), зоряні системи (1), Чумацький Шлях (1), зодіак (1), солюкс (1), сонячна активність (1), квант (1), фотон (1), червоний карлик (1), геліоцентрична система світу (1).

Найбільш частотні асоціації ми впорядкували у таблиці №1 за спаданням кількості отриманих асоціацій. Такий порядок не відповідає прийнятій лексикографічній традиції і свідчить про розбіжність основного лексичного значення слова і його психологічного реального значення.

Таблиця 1

Асоціації до слова сонце у свідомості носіїв російської мови

Сонце	Асоціації	Частотність
	світло, тепло	50
	кохана людина	43
	літо	40
	день	42
	космос, Сонячна система	34
	на небі	34
	інші зірки	27
	світило	17
	вічне	14
	енергія	11
	Всесвіт	6
	магнітні бурі	3
	плями	2
	зодіак	1

Результати асоціативного експерименту підтверджують наше припущення про двояку оцінку концепту СОНЦЕ: серед названих асоціацій до концепту зустрічаються як позитивні, так і негативні.

В цілому, для концепту Сонце «оцінка» є яскравим когнітивною ознакою, на підставі якої потім можуть розвиватися культурні символічні значення. Наприклад, звертання людини до Сонця може використовуватися в ритуалах і обрядах, що говорить про включення даного концепту в етнокультурну, міфологічну свідомість, сонце виявляється важливим і для релігійної свідомості.

Можна відзначити вплив наукового знання на збільшення негативних конотацій в структурі даного амбівалентного концепту: такі феномени, як ультрафіолетове випромінювання, сонячні бурі, вибух Сонця - навіть при недостатньому володінні науковими знаннями, формують негативне ставлення до Сонця, навіть страх перед ним. Частка позитивних асоціацій помітно вище (85%), що говорить про переважно позитивну оцінку СОНЦЯ носіями мови.

Проведене серед інформантів опитування також підтверджує висновки. В цілому, результати анкетування показують актуальність виявлених змістовних форм концепту на сучасному етапі. Однак, є і відмінності, засновані на особливостях сучасного мислення носіїв мови. Концепт динамічно розвивається в мовній свідомості сучасників деактуалізується його ознаки «праця», «справедливе», «мудре», «Бог», значущими стають компоненти «відпочинок», «радість», «свобода», «центр світу», «зле».

ВИСНОВКИ

Концепт *сонце* відноситься до числа універсальних культурних концептів. Важливість цього концепту обумовлена величезною значимістю його для життя людей. Тому ми вирішили провести дослідження в рамках поєднання лінгвокогнітивного та лінгвокультурного підходів до концепту.

Нами було розглянуто концепт *сонце* в російській лінгвокультурі, його зміст і структура. Дослідження концепту на матеріалі лексикографічних джерел і даних психолінгвістичних експериментів з подальшою когнітивною інтерпретацією результатів дозволяє з достатньою повнотою виявити структуру концепту *сонце* в російській мовній картині світу.

У нашому дослідженні береться за основу визначення концепту запропонованого О. С. Кубряковою, в якому концепт розглядається як термін, що служить для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини.

Ми розуміємо концепт як локалізоване ментальне утворення, яке відображає об'єктивний світ. Власне концепт "Сонце" є характерною психоментальною особливістю народу, яка відображена в свідомості людей і закладена на підсвідомому рівні людини.

Концепт є основною одиницею мовної картини світу. У нашій роботі, говорячи про російську мовну картину світу, ми маємо на увазі «сукупність уявлень про світ, укладених в значеннях різних слів і виразів цієї мови, яка складається в єдину систему поглядів, або приписів».

Аналіз авторитетних тлумачних словників різних епох дозволив зробити висновок про те, що семантична структура ключового слова *сонце* зазнала значної еволюції. Етимологічне значення слова *сонце* було

основним для слова в дохристиянський період, але потім це значення набуло просторічного характеру і стало периферійним. У житті слов'ян сонце було більше, ніж образ, сонце було божеством. У давньослов'янської міфології Сонце постає в образі двох богів: Дажбога і Ярило.

Концепт сонце в його сучасному розумінні – це «світло», «відпочинок», «тепло», «енергія», «радість», «добробут».

За результатами психолінгвістичного експерименту концепт СОНЦЕ в російській мовній картині світу є амбівалентним. Носії мови оцінюють його як з позитивного, так і з негативного боку, але з істотним переважанням позитивної оцінки (90% випадків вживання в художніх текстах, 85% - в асоціативному експерименті). Деякі понятійні ознаки концепту пов'язані в російській ментальності з оцінкою: «світло» і «тепло» незмінно оцінюються позитивно людиною. Тенденція до амбівалентності символіки сонця не вплинула на актуальність його зав'язків із загальнокультурними концептами *життя, тепло, світло, радість, краса*.

У традиційному російському фольклорі концепт «Сонце» має всі зазначені вище ознаки, крім того, зустрічаються і ознаки, присутні тільки в фольклорних контекстах - Сонце - небесне світило, бог.

СОНЦЕ в фольклорних текстах наділене владою, але разом з тим і використовує свою владу (знання, мудрість) в інтересах людей. СОНЦЕ постає справедливим, правдолюбивим, наділеним безліччю чеснот. У ранніх фольклорних текстах не міститься вказівок на шкідливу активність сонця.

Концепт не є сталою одиницею: його структура змінюється відповідно до позамовних змін, що певною мірою впливають і на внутрішню систему цінностей людини. Понятійну складову концепту формують загальнокультурні уявлення про сонце як найбільше небесне світило, гігантську розжарену кулю, джерело світла, енергії, тепла. Зміст

концепту *сонце* в російській мові складають такі ознаки: «живе», «промені», «жар», «кохана людина», «життя», «радість», «вогонь», «золото», «бог», «вічне», «зле», «недосяжне», «гарна погода», «свобода», «мир», «центр світу», «надія», «відпочинок».

Ядерну частину концепту СОНЦЕ в російській МКС складають такі ознаки: «світло», «тепло», «куля» «колір-червоне», «величезне», «здатне рухатися», «температура», «час» і «місце». До периферійної частини концепту у сучасній російській мові входять міфологеми *Ярило*, *Дажбог*, *Хорс*, *Сварог*, ідіоми *око божє святе*, *мудре*, *чисте*, *сонце праведне*.

Концепт володіє національно-культурною специфікою, яка проявляється, перш за все, в мові і літературі народу. Отже, концепт *сонце* відіграє важливу роль у російській концептуальній системі мови, висловлює національні риси характеру та вірування народу. Значимість досліджуваного концепту в російській концептосфері обумовлює наявність у його структурі ціннісної складової.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балмагамбетова, Ж. Т. Понятие концепта в лингвокогнитологии и лингвокультурологии / Ж. Т. Балмагамбетова, А. А. Нурғалиева. — Текст : непосредственный // Актуальные проблемы филологии : материалы II Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). — Краснодар : Новация, 2016. — С. 83-87. URL:<https://moluch.ru/conf/phil/archive/177/9592/> (дата обращения: 17.10.2020).
2. Бальмонт К. Д. Б21 Собрание сочинений: В 7 т. Т. 1: Полное собрание стихов 1909-1914: Кн. 1-3; Вступ. ст. В. Макарова. М.: Книжный Клуб Книговек, 2010. 504 с.
3. Бархатова О. Н. Западноевропейская средневековая христианская картина мира: Учебное пособие. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2000. 87 с.
4. Белянин В. П. Психолингвистика : учебник / В. П. Белянин ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. — 2-е изд. — М. : Флинта : Моск. психол.-соц. ин-т, 2004. 229 с.
5. Болдырёв Н. Н. Когнитивная лингвистика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырёв. – Тамбов: Изд.-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2002. 123 с.
6. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж, 2001. С. 25-36.
7. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. - 2-е издание, переработанное и дополненное. - М.; СПб.: Большая Российская Энциклопедия, 2001. 1456 с.
8. Булгаков М. А. (русский советский писатель ; драматург ; 1891-1940). Мастер и Маргарита [Текст] : [роман] / М. А. Булгаков. - Санкт-Петербург : Лениздат, 2014. 511 с.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский ; Ред. Г. Н. Шелогурова; Худож. И. Е. Смирнова. — 5-е изд., испр. — М. : Лабиринт, 1999. 352 с.
10. Геляева А. И. Человек в языковой картине мира / Кабард. -балк. Гос. Ун-т им. Х. М. Бербекова. Нальчик, 2002. 177 с.

11. Гольдин В.Е. К проблеме противоречий между данными толковых и ассоциативных словарей // Развитие словообразовательной и лексической системы русского языка. - Саратов, 2009. С. 247-256.
12. Гумбольдт В. фон Язык и философия культуры. - М.: Прогресс. 1985. 448 с.
13. Дорофеева Н.В. Удивление как эмоциональный концепт (на материале русского и английского языков): АКД. Волгоград, 2002. С.6-7.
14. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка: учеб. пособие. М.: Наука: Флинта, 2008. 432 с.
15. Ершов П.П. Конек-Горбунок : русская сказка : в 3 ч. / соч. П. Ершова. — 2-е изд., [печ. с изд. 1834 г. без испр.]. — Москва : К. И. Шамов, 1840. 120 с.
16. Зализняк А. А. Ключевые идеи русской языковой картины мира : сб. ст. / А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2005. 540 с.
17. Капица, Ф. С., К20 Тайны славянских богов. Федор Сергеевич Капица. —М.: РИПОЛ классик, 2007. — 416с: ил. — (Ваша тайна).
18. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград: Перемена, 1996. С. 3–15.
19. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования// Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И.А. Стернина. Воронеж, 2001. С. 75—80.
20. Коваль В.И. Мифологические верования восточных славян : Пособие по курсу «Славянская мифология» / М-во образования Республики Беларусь, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. 270 с.
21. Коннова М.Н. Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. — Калининград : Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. 313 с.
22. Корнилов О. А., Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М., 2003. 349 с.
23. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: Полиграфсервис, 2005. Виктория плюс, 2008. 432 с.
24. Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века / Под. ред. Ю.С. Степанова. – М.: Российский гос. ун-т, 1995. С. 149–238.

25. Лихачев Д.С. Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С.280-287.
26. Ломоносов М.В. Избранные произведения. Архангельск, 1980.
27. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. — М. : Флинта : Наука, 2006. 296 с.
28. Михайлова О. А. Ограничения в лексической семантике : Семасиологический и лингвокультурологический аспекты / О. А. Михайлова ; Министерство общего и профес. образования РФ; Урал. гос. ун-т; Науч. ред. Т. В. Матвеева. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1998. 240 с.
29. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах. Том 1. — М.: Наука. 1984 С. 127—132.
30. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: Азбуковник, 1999. 944 с.
31. Пименова М. В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М. В. Пименовой. Вып. 4. Кемерово, 2004, С. 7.
32. Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. — Кемерово: ИПК «Графика», 2004. 386 с.
33. Пономарева Е. Ю. Концептуальная оппозиция «Жизнь — Смерть» в поэтическом дискурсе (на материале поэзии Д. Томаса и В. Брюсова) : автореф. ... дис. канд. филол. наук : 10.02.20. Тюмень, 2008. 22 с.
34. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — АСТ, Восток-Запад — 2007. 314 с.
35. Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10-ти тт. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом); 4-е изд. Л.: «Наука» Ленинградское отд. 1977-1979. 414 с.
36. Рыженков, Г. Д. Народный месяцеслов Пословицы, поговорки, приметы, присловья о временах года и о погоде / Г. Д. Рыженков - М.: Современник, 1992. 127 с.
37. Сепир Э. Статус лингвистики как науки // Языки как образ мира / сост. К. Королёв. М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. С. 127-139.
38. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М., 1988. 216 с.
39. Словарь сочетаемости слов русского языка [Текст] : ок. 2500 слов. ст. /Гос. инт рус. яз. им. А.С. Пушкина ; Под ред. П.Н.

- Денисова, В.В. Морковкина . 3е изд., испр. М.: Астрель: Аст, 2002. 813 с.
40. Словарь эпитетов русского литературного языка / К. С. Горбачевич; АН СССР. Институт русского языка ; АН СССР. Институт русского языка. - Санкт-Петербург : Норинт, 2001. 221 с.
41. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. — Волгоград : Волгогр. гос. пед. ун-т, 2004. 339 с.
42. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М.: Академический проект, 2004. –982 с.
43. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997. С.40-43
44. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001. С. 58-65.
45. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996. С.94-97, 216-135.
46. Черепова И. С. Реализация смыслообразующей функции ключевого концепта в текстах разных жанров (художественный концепт «книга») / И. С. Черепова. – Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Санкт-Петербург, 2010.
47. Шанский Н., Боброва Т. Школьный этимологический словарь русского языка. 1-е изд. - 1994; 2-е изд. - М.: Дрофа, 2000, 399 с.
48. Шведова Н. Ю. Русский язык: Избранные работы / Н. Ю. Шведова. – М.: Языки славянской культуры, 2005. 639 с.
49. Швырёв В. С., Цит. по Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М., 1988. С. 14.
50. Шемякин Я.Г. Праздник как историко-культурный феномен: мир идеала и реальность власти [Электронный ресурс] // Московский физико-технический институт: официальный сайт. URL:http://mipt.ru/education/chair/liberal_arts/courses/history/shemyakin_new.ph.

Додаток А
Опитувальний лист

Вік _____

Стать _____

Не задумуючись дайте, будь ласка, відповіді на питання.

1.Що таке сонце? СОНЦЕ – це

Сонце – яке?

2.Напишіть перші 5 асоціацій , які спадають на думку , коли ви чуєте слово СОНЦЕ.

3.Наведіть приклади антонімів до слова СОНЦЕ.

4.Чи знаєте ви прислів'я , приказки, казки про СОНЦЕ?
